

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ПЕРЕХОЖІ

Я їхав з Кавказу залізницею. В Ростові, де кінчиться та кавказька залізниця*, мусив я переходити на другий поїзд. Валкою тислася сіра громада з заробітків тощо; коло мене пройшла якась баба, зігнувшись під клунками й усякими хазяйськими причандалами та гукаючи на дітей, що поодставали були з усяким добром. В мене руки були порожні, то й я допоміг нести маленькій дівчині щось таке, відро чи що. Так ми поїхали. В Харкові знову мусив я чекати другого поїзда. Мірляючи тим часом вокзальну платформу, побачив я й тих мандрівців — бабу з дітьми. Вони поскладали долі своє добро й самі посідали на єму, снідаючи. Баба щось жалібно розказувала якомусь кацапові, що теж, мабуть, як і я, не мав чого більше робити. Я пройшов кілька раз коло них. До мене доносило деякі слова з розмови, й я догадався, про що розказувала баба.

Мені часто, аж надто, доводилося бачити всяких перехожих, що з України, найбільше Лівобережної, мандрували кудись на вільні землі, в теплий край, їм самим відомий, за Кавказ, під Батум, з широкими ще, веселими надіями, хоч трохи розтрушеними за далеку дорогу. А за рік, або що, верталися ті ж самі, вже без жодних надій, сумні, стомлені, часом знемігшіся від трясці місцевої й інших хороб; просили на дорогу, наймалися на якийсь час, щоб спромогтись, і розказували, як витверджену, від частого оповідання застиглу в якихось ляпідарних формах, свою одіссею — що землі не дали, а дали — то самий камінь, а добру кудись держуть, а заробітків нема ніяких, а татари покрали худобу, або поздохала, а самі знемоглися від хороби, і таке інше, з невеликими одмінами. Й тепера, кажу, догадувався я, що та баба з дітьми була теж з таких нещасливих перехожих, й не помилився я.

Я підождав, поки кацапові наскучило балакати з бабою, й надійшов собі до неї. Привітався, став розпитувати, куди їде; баба не цуралась, щоб побалакати. Вона їхала на Полтаву, її чоловік поїхав наперед, обіцявся прислати їй листа, та вони ждали та й не діждалися того листа, та мусили їхать, поки ще гроші були на дорогу заплатити, а то б проїли і ті гроші.

Так оповідала баба, мала ж дівчина почала пустувати, качаючись круг матері й поглядаючи нишком на мене.

— А я вас бачила, бачила, — казала вона.

— І я вас бачив, я їду з Кавказу, і ви, мабуть, звідти ж?

— А вже, — одказала баба, — були на Кубані, носила лиха година, хтіли там осісти, та от... Казали, що землі вільні, отак і ми думали, та, мабуть, близько лікоть, та не вкусиш. Що вже ми з-за неї поклопоталися — не приймають у громаду, хоть ти що хоч. Там усе козачі села, треба приписатись, — кажуть, — у козаки, попробували — ані суди, Боже! Вже

що тієї горілки випили нашої — нічого не помогло. І то все писар, такий лукавий чоловік, вже й напоїть, бувало, его чоловік, і грошима дасть, і що вже там — ну от наче до пуття все зробили, і приговор були написали — ні, таки знайшов якусь заковику, й приговор той не має сили, так і пропало все марно. А купити землі — дорога, хоч і не така, як в нас. А земля таки гарна, і Боже, пшениця така, що чудо, так що ж, коли такі лукаві люде... Тепер отсе в жнива на заробітки стали, то й тут не вдалося — понаходило стільки сього року люду, кацапів тих, і наших, ціну чисто збили, тільки й стало, що прохарчитись. Син — парубок, той зостався там у наймитах, а дочку заміж оддали за машиніста.

— Та сиди-бо, он як Петро сидить, — сказала баба до дочки, бо та все пустувала, така весела здорова дівчинка, а хлопець справді сидів поважно, доїдаючи свій хліб, і раз по раз спиняв сестру. На голові в его був здоровенний “кашкет” з червоною обшивкою, яку носять кубанські урядники козацькі: се, очевидно, була пам’ятка того козакування, що не вдалося оцим перехожим; може, той кашкет і надавав такої поважності хлопцеві.

— Купила вже ему, — сказала баба, помітивши, що я дивлюся на кашкет, — так просив вже, нехай хоч сим похвалиться на селі.

— А моя мама полька, — згадала чогось дитина.

— А я справді-таки полька, — сказала баба. Дійсно, й у вимові її було щось чуже чути. — Салдати у нашому селі стояли, — додала вона.

— Біг з ними, — одказав я.

Баба помовчала.

— Тепер, як згадаєш, аж сумно стане. Хазяйство було — корова, вівці, свині, усе; млинок був свій у половині ще з одним чоловіком, хоч невеликий, а все вистачав... Треба було нащось кинути, поспродували худобу ні за що, хапалися.

— Чого ж пішли ви звідти, чи тісно, землі мало, чи що?

— А хто его зна. Не сказать, щоб і тісно, ще й власний був клопоть; а так, було, подумає чоловік, що от двоє синів, що їм уже буде мало. Звісно, завше чогось кращого хочеться. Та ще, знаєте, тепер усякий клопіт; залізницю коло нашого села провели й деревом обсадили, бодай її всячина: нема того дня, щоб у кого худоби не зайняли, — й плати на голе слово, скільки скажуть; що худоба того не варта, як за її заплатити кілька раз, та що казати, адже живуть люде; так — поманулося, балакають і те, і се, і земля така, і всячина, натуркочуть голову. Ще добре, що не спродали ні ґрунта, ні хати, ні млина, — дуже мало давали; з людей ніхто не хтів купувати, а єсть у нас такий чоловічок, хоч батька рідного продасть і купить, мабуть, і в жидів чи єсть такі, дак стільки давав, що наче жартував. Та що, воно тепер на краще вийшло. Спасибі дядькові мого чоловіка, порадив: “Як маєте, — каже, — продавати ні за що, то найміть кому-небудь; хто его ще знає, як

вам доведеться”. Спасибі, послухались, найняли, млин віддали на п’ять рік, і ґрунт, а хату — на рік тільки. Отсе чоловік поїхав попереду; хтілося б, щоб і ґрунт, і млина вернути, та вже не знаю, чи що з того буде. Обіцявся написати, та щось нема й досі. Господь уже з ним, за цими мандрівками, то наче з пуття збився. Попереду ніколи не пив, а тепер до чарки став ласий: отсе все за цими клопотами, що частували і писарів, і громаду, бодай їм. Звичайно, вже як не пощастить! Ніхто з щастя не п’є, а вже з лиха. І не знаю, як він там розпорядкує; я вже через се на его не здаюся, й сама отсе поїхала. Треба якось знову на старому осісти, та ні з чого починати.

— Та Господь дасть, то й поправитесь знову, — став я втішати. — То за гроші чоловіка не купиш, а поки живий, то заробити можна.

— Та вже чи сьак, чи так, що Біг дасть, то й буде. Звісно, гроші, як вода, — і єсть, і нема. Та мені, по правді кажучи, не так і того добра усякого шкода. Се ви по правді кажете. Як прийшов чоловік з москалів, то теж не дуже-то було розкошувати. Не так мені гроші, як діти. Знаєте, що ото там, на Кавказі, нам було погано, а й їхати було так сумно, що Господи. Син отсе зістався у наймигах, хай его Біг боронить! Молодий ще хлопець зовсім; отсе на той рік призиватимуть его на службу. Дочку оддали заміж за того машиніста. Він таки поляк, і вже підстаркуватий. Думали, що добрий чоловік буде, а він п’є, п’яниця такий вдався, що страх. І гроші добрі бере, нема чого казати, та що з того. Який уже чоловік з п’яниці. Я таки на себе нарікаю, що намовляла, Господь его святий знає, се чисто як туманом затуманило й памороки забило, вже ж звісно, як піде нещастя, то й де той і розум подінеться. Дочка таки одмагалася, не хтіла, та от послухалась мене, на лихо собі. А вона така добра дівчина, хороша та весела. Дала, кажуть, карі очі, та не дала долі, отак і зо мною. Тепер як подумаєш, чи доведеться побачитися коли, скільки, може, тисяч верстов звідти. Мабуть, що не доведеться! Так серце й заболить! Одне — там, друге — там, розтеклися, як ті руді миші.

Баба засмутилася зовсім й мовчки втирала сльози. Я не знав, як розважити її нудьгу. Розважила та ж таки дівчина; вона щось почала знову казати про мати. Я таки добре не розібрав, а баба, усміхаючись крізь сльози, одказала:

— А єму байдуже, малому то все смішки.

Я попросився з нею й пішов до свого поїзда.

1889 1/VII

війтом дубнівським, і при асесорії (судовій комісії — *Є.Н.*) всього магістрату Дубнівської магдебургії, зізнався добровільно в нижченаписаному: що я п'ять років тому втік з Литви в ці краї Волинські, де, прийшовши до Порєбіля, служив там два роки, звідти перебрався до Дідкевич, де, побувши якийсь час, оженився. Оженившись, заробляв кусок хліба між людьми протягом року; звідти вирушив разом із своєю жінкою до села Горостав і там служив за парубка два роки; звідти за тиждень до м'ясиці руської, взявши з собою жінку і дитину, якій було вже півтора року, прийшов до корчми Віздецької, маючи хвору на кір дитину; купивши їй горілки за гріш і бубликів за другий, вирушив у дорогу надвечір до Ляхівців; а була завірюха дуже велика і мороз великий. Відійшовши від корчми півмилі і через прикрий холод не витримуючи далі, зійшли ми трохи з дороги і там розклали вогонь, щоб нагрітися, а жінка, погодувавши дитину груддю, поклала її під кущем, а сама пішла зі мною збирати дрова. Розвівши вогонь, бере дитину до розігрівання, яку застала вже неживою, бо та вмерла. Побачивши те, почала голосити і на мене нарікати, і ганьбити мене за те, що я рушив з корчми; на що я, розгніваний, ударив її києм тим, з яким ішов у дорозі, два рази у скроню, а вона зараз упала на землю і зуби стиснула. А відтак я, бачачи її неживою, вигріб ямку там, на тім же місці, куди, дитину поклавши, жінку на дитину поклав і закинув ломаччям те, що вночі відбулося. Ніч просидів я там, при тілах, аж до світанку; вибравшись звідти, пішов до Корсова і пристав на службу до солтиса. Після цього добровільного зізнання в'язня було одіслано до в'язниці. Того ж дня, 18 квітня, *anno graesentis* [початок року. — *Є.Н.*], перед заходом сонця до магістрату міста Дубна було повторно припроваджено згаданого Панаса, котрий як перший, так і другий раз сказав те саме, слово в слово, нічого не змінюючи, не пропускаючи ані додаючи. Дня 19 квітня, *anno graesentis*, його допитували втретє, і він те ж сказав, слово в слово, що й при першому зізнанні.

Декрет, виданий магістром міста Дубна на прикликаного до відповідальності вбивцю, нижчеописаного. Року 1719, дня 20 квітня.

Перед судом і актами міста Дубна і переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським, війтом дубнівським, при асесорії всього магістрату тієї ж магдебургії [...] розглядалася справа на вимогу обвинувача славетного Стефана Трушевича, міщанина дубнівського, про вбивство жінки, вагітної від мужа її власного, тобто неробочого Опанаса Говина [...]. Суд, зважаючи на такий вчинок — скоєне вбивство, і маючи на оці заповідь Божу: “Не будеш убивати”, а надто беручи до уваги, що три душі через цього вбивцю зійшли зі світу, бо жінка його вагітна була, визнає його винним у смерті і так засуджує: щоб цей вищезгаданий убивця Опанас мечем був стягний, а потім тіло його на чверті розязте і при шляхах у чотирьох місцях на палях по-вбивано було. Ця страта має відбутись у п'ятницю, дня 21 квітня цього року 1719 [...].

А коли настав день страти, тоді, згідно з загальним правом, зійшлися всі цехи із зброєю перед будинком судовим, а по прочитанні декрету відданий був цей вищезгаданий убивця до рук ката, і його на місце, призначене для страти, проваджено, і там поставлений був на час до знесення голови майстром; добувши меча, кат рубав у шню, і чи то з воли найвищого Творця, чи то через свою несправність, чи його, обвинуваченого щастя, але сталося так, що тільки поранив його в шню мечем, немовби третини шії не надтавши; згідно з правовими статтями, капелани не допустили дотинати, і його, недотятого, було віддано до циркульника на лікування. Однак по страті дня 19 помер добровільно.

Книга Дубенського магістрату, годь 1677—1720, № 1368. Листь 68—69” (Архів Юго-Западної Росії. Часть шестая. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700—1799). — К., 1870, — Т. 2. — С. 35—38).

с. 31 ... родить сам п'ятнадцять і більше — тобто урожай в п'ятнадцять і більше разів перевищує кількість посіяного зерна.

Бо ті землі відібрано в турка... — у 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 р., коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. На цих землях багато населених пунктів було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами заманювали туди селян з Волині й Полісся, обіцяючи їм всілякі пільги.

с. 32 Волощина — назва Молдавського князівства в староукраїнських пам'ятках, народнопоетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. Молдавське князівство — феодальна держава, існувала з 1359 р. до середини XIX ст., включала Молдову, Бесарабію, Буковину. З початку XVI до кінця XVIII ст. перебувала під владою Османської імперії.

Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви — млинці, вареники та ін.

Перехожі

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 65—68. Авторська дата написання — 1 липня 1889 р.

с. 39 В Ростові, де кінчиться та кавказька залізниця... — очевидно, йдеться про залізничну вітку “Владикавказ—Ростов”, введenu до ладу 1875 р. (саме у Владикавказі жили на той час батьки М. Грушевського). Прямуючи з Ростова-на-Дону до Києва, доводилося ще пересідати на інший потяг у Харкові.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ I. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ III. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .

Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua

e-mail: office@svit.gov.ua

svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.